

УДК 016:63(05)(477)

ШУФРИЧ
Нестор Іванович,
канд. екон. наук,
ст. наук. співроб. сектору наукознавства
Державної наукової
сільськогосподарської бібліотеки НААН
(м. Київ)

**ЖУРНАЛ «ЗЕМЛЕДЕЛИЕ» (1884–1907)
У СТАНОВЛЕННІ АГРОНОМІЇ
ТА ЇЇ НАУКОВОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ НА КИЇВЩИНІ**

Подано історично-науковий аналіз діяльності часопису «Земледелие» Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості в контексті становлення аграрної галузі та її наукового забезпечення.

Представлено историко-научный анализ деятельности журнала «Земледелие» Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности в контексте становления аграрной отрасли и ее научного обеспечения.

The historical analysis of scientific journal "Agriculture" of the Kiev Society of Agriculture and the agricultural industry in the context of the emergence of agricultural sector and its scientific support is presented.

Наприкінці ХІХ століття в сільському господарстві були тенденції до поліпшення ведення приватного господарства, а також зростала необхідність поширення кращих галузевих знань, об'єктивного висвітлення регіональних проблем економіки. В практику сільського господарства вводилися нові прогресивні прийоми агротехніки, влаштовувалися різноманітні показові полігони, де пропагувалися раціональні системи обробітку й удобрення ґрунту, сівозміни, сорти рослин тощо. Все це звичайно вимагало від господарів спеціальних знань з природознавства, які не були на той час широкодоступні. А поступовий розвиток подій суспільного, економічного

життя в державі створив передумови виникнення перших сільськогосподарських дослідних установ.

Провідну роль в об'єднання фахівців та у поширенні знань у зазначений період відігравали галузеві товариства. Київське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (КТСГ) створене у 1876 р., хоча його статут було затверджено у червні 1874 р. міністром державних маєтностей [1]. Серед засновників КТСГ варто згадати таких землевласників як М. В. Рєпнін, О. В. Гудім-Левкович, М. О. Ригельман, Я. В. Тарновський, граф Ф. В. Чацький [2]. Головою Товариства був князь М.В. Рєпнін, «товаришем» (заступником) голови – професор кафедри агрономії Університету Св. Володимира С.М. Ходецький. Ця організація була першою і тривалий час діяла одна на три губернії (Київську, Подільську, Волинську) згуртовуючи (500 дійсних членів) великих і середніх землевласників як зазначених, а також й інших губерній (Чернігівської, Харківської, Полтавської, Курської, Орловської, Московської, Петербурзької та ін.).

Через 8 років від початку діяльності Товариство вирішило заснувати свій друкований орган для популяризації теоретичних і практичних галузевих знань.

Слід зазначити, що до революції та й у перші радянські десятиліття система наукових і галузевих комунікацій діяла досить обмежено й не забезпечувала вільного спілкування. Поширені були різні галузеві зібрання: з'їзди, наради, сільськогосподарські виставки. Також дієвими, часом найоперативнішими засобами обміну новинами та думками стали періодичні видання.

Нині періодика минулого зберігає для нащадків низку матеріалів, часом таких, що уціліли лише на її сторінках, які мають статус першоджерел і становлять історичну цінність. Цей документальний комплекс завжди слугуватиме повнішому і всебічному вивченню становлення галузі та реконструкції об'єктивного образу науки.

Помітним явищем галузевої комунікації кінця XIX – початку XX ст. став журнал «Земледелие», який заснований і видавався Київським товариством сільського господарства та сільськогосподарської промисловості з квітня 1884 р. (раніше виходив з 1882 р. як «Труды Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности» по три номери на рік у формі книги накладом лише близько 100 примірників) [3], потім був щомісячник, а з 1 квітня 1885 р. – щотижневик. Часопис виходив друком безперервно упродовж двадцяти трьох років (1884–1907). До 1898 р. – він фактично єдиний сільськогосподарський періодичний друкований орган на Київщині. Редактором та секретарем спочатку призначено С. Г. Севастьянова [4]. Часопис друкувався за розпорядженням Голови Товариства, поміщика князя Н. В. Репніна.

В рекламі журналу зазначалося, що він мав певну програму:

Відділ 1. Офіційний: а) законодавчі акти, урядові розпорядження, установчі документи Товариства стосовно сільського господарства;

б) протоколи чергових засідань Товариства, засідань Ради, звіти, доповіді комісій тощо.

Відділ 2. Неофіційний: а) постійний огляд нових досліджень, дослідів та відкриттів за всіма відділами сільського господарства і землеробської хімії;

б) переклад іноземних публікацій, та оригінальні статті з сільського господарства;

в) дані про діяльність сільськогосподарських товариств та з'їздів сільських господарів. Діяльність земств з сільського господарства. Сільськогосподарська бібліографія та критика;

г) питання та відповіді. Розміщувалися питання з сільського господарства та відповіді на них, надіслані до редакції як господарів-практиків так і спеціалістів-агрономів [5].

До журналу також видавався безкоштовний щотижневий додаток «Сельско-Хозяйственный Листок Объявлений» за програмою: 1) Відомості стосовно прогнозу на майбутній врожай; 2) ціни хлібних ринків як місцевих, так і зарубіжних; 3) питання та відповіді з сільського господарства; 4) оголошення.

Редактором часопису було призначено приват-доцента Університету Св. Володимира С. М. Богданова, за різними джерелами, з жовтня [4], з квітня [6] 1887 р. На цьому ж засіданні Рада товариства доручила секретарю розпочати переговори з С. В. Кульженком (як планувалося майбутнім видавцем журналу) про передачу в орендне утримання видання часопису. 21 травня бюро Товариства звернулося до Головного управління у справах друку з клопотанням щодо затвердження в званні редактора журналу С. М. Богданова, а видавця – С. В. Кульженка [6]. Але у 1888 р. С. В. Кульженко відмовляється від запропонованої посади. Журнал КТСГ відтак повністю перейшов до Сергія Михайловича з правами видання та отримання щорічної субсидії у розмірі 600 рублів.

За керівництва С. М. Богданова відбулося значне піднесення наукового рівня часопису.

Для задоволення інтересів господарів Київщини часопис «Земледелие» надавав досить вичерпну інформацію з усіх важливих подій і явищ галузі. Регулярними були відділи хроніки, новин літератури та сільськогосподарської бібліографії. Відділи «Хроника», «Торговые известия» сприяли тому, що приватні господарі були у курсі новітніх подій, що відбуваються у сільському господарстві, а також ознайомилися з інформацією про збут різноманітних сільськогосподарських продуктів. Увагу читачів перш за все привертали статті з нагальних проблем місцевого господарства. Найважливіші тематики, які викликали резонанс, жваво обговорювалися в передових статтях періодичного видання. Для тих господарів, що не мали спеціальної фахової освіти, журнал намагався подавати кваліфіковані настанови, керівництва, поради тощо з метою щоб

справа приносила якомога більші прибутки. Пильна увага з боку головного редактора С. М. Богданова була зосереджена на точних даних з сільського господарства Київщини (вміщувалися різні статистичні відомості), а також результатах практичних і наукових досягнень. Редакція журналу збирала в основному відомості сільського господарства краю, але поряд із тим також запозичувала, тобто вміщувала передруки з інших вітчизняних і іноземних періодичних видань [7].

З 1888 р. у журналі з'явилися ще два щомісячні відділи: «Отчеты о состоянии погоды» в Південно-Західному краї та «Справочный листок» із сільськогосподарськими календарними й різними дрібними довідковими відомостями. Особлива увага приділялася відділу сільськогосподарської техніки, якого не було на початку виходу часопису. Низка статей присвячена найцікавішим технічним питанням як для великих так і дрібніших господарств, висвітлювалися питання застосування техніки у землеробстві, тваринництві, бджільництві, садівництві тощо. Вміщувалися повідомлення про нові та малознайомі машини, обладнання, устаткування та реманент.

Окремо існував відділ «Деятельность Киевского Общества сельского хозяйства», в якому друкувалися протоколи, повідомлення, звіти про виставки, конкурси, роботи на дослідних полях Товариства тощо [8].

Надалі тематика часопису значно розширювалася та поглиблювалася. На 1893 р. журнал «Земледелие» мав таку змістовну програму:

1. Урядові розпорядження стосовно сільського господарства.
2. Оригінальні та перекладні статті з різних галузей сільського господарства: землеробства, лісівництва, садівництва, городництва, тваринництва, птахівництва, бджільництва, рибництва, ветеринарії, шовківництва, сільськогосподарської техніки та архітектури.
3. Огляд діяльності сільськогосподарських товариств.
4. Економія і статистика.
5. Сільськогосподарська хроніка Росії та інших країн.
6. Кореспонденції.

7. Звіти про нові книги.
8. Торговий огляд.
9. Різне [9].

З різноманітних рубрик журналу довідуємося про знакові події як у сільському господарстві взагалі, так і на Київщині зокрема, багато позитивного відбувалося завдяки активному сприянню Товариства, численні сторінки присвячено проблемам становлення дослідної справи – наукового забезпечення агрономії. Варто привести декілька яскравих прикладів зі шпальт часопису.

Привертає увагу діяльність графів Бобринських. З 1856 р. граф. О. О. Бобринський організував у приватному маєтку Смілі один із перших цукрових заводів [10].

Приватні особи проводили також і землеробські дослідження, а результати та досягнення оприлюднювали через періодичні видання та звіти. У 80-х рр. XIX ст. відбувалося зародження дослідної справи у Південно-Західному краї. Ідея створення дослідних полів часто належала товариствам. Першою дослідною установою, створеною за участю КТСГ було Деревчинське дослідне поле. Завідувач відділу землеробства КТСГ професор С. М. Богданов виніс пропозицію про створення дослідних полів у краї, на яке відгукнувся барон А. А. Маас, як член Товариства. Це дослідне поле засноване у 1888 р. в його маєтку в Ямпільському повіті Подільської губернії спочатку перебувало на цілковитому утриманні барона. Надалі у 1900 р. Товариство порушило клопотання перед Департаментом землеробства про субсидії у розмірі 300 рублів на утримання завідувача та проведення дослідів, яке було вирішено позитивно. Кошти надсилалися через КТСГ до Деревчинського дослідного поля аж до кінця існування установи. Дослідне поле плідно працювало понад 10 років і мало ознаки наукової установи.

Уся дослідна організація КТСГ складалася з хіміко-агрономічної лабораторії, контрольно-насінної станції та мережі дослідних полів у 8 маєтках Київської, Подільської, Чернігівської та інших губерній.

Проводилися дослідження в умовах великих та середніх господарств, що в той час було потрібно для сільськогосподарського виробництва.

Узявши приклад з Харківського товариства сільського господарства КТСГ робило спроби створити мережу дослідних полів Південно-Західного Краю. Про це знову знаходимо інформацію на сторінках «Земледелия». Для розробки повної програми дослідів була утворена комісія з фахівців: С. М. Богданова, Б. В. Виджги, В. Г. Ротмістрова, О. О. Горбатовського, Ф. Л. Любанського, Р. М. Лемке [11]. Але через об'єктивні причини мережа Товариства заснована значно пізніше. В 1897 р. за керівництва відділом землеробства КТСГ В. С. Тишевича знову повернулися до цього питання. Граф В. С. Тишевич ще у 1887 р. започаткував у своєму маєтку Плісково-Андрушеве на фермі «Зелена» дослідну сільськогосподарську станцію з метою поступового витіснення закордонного насіння і вирощування насіння цукрового буряка для поширення на вітчизняному ринку. У «Земледелии» за 1894 р. відзначалося, що в 1892 р. на станції проводилися селекційні дослідження за методом Пелле, завдяки чому на одному бураві вирощували до 4500 насінин маточного буряку. В 1894 р. на Всесвітній виставці в Антверпені за насіння буряка «Selecta comte Tyszkiewicz» граф отримав золоту медаль [12].

На черговому засіданні відділення землеробства КТСГ прийнято рішення про об'єднання діяльності всіх дослідних установ Південно-Західного краю: Деревчинського дослідного поля та дослідного поля Уманського училища землеробства, дослідних станцій у Немерчі, Смілі, Плоті. Завідувачу Плісково-Андрушівською дослідною станцією З. К. Янушевському було доручено провести ґрунтовний аналіз існуючих дослідних установ та розробити проект об'єднання їхньої діяльності, який опубліковано в «Земледелии» [13]. Підготовлена З. К. Янушевським доповідь та виступи завідувачів і власників дослідних установ були заслухані на засіданні. Рішенням загальних зборів за пропозицією З. К. Янушевського створено «Союз опытных станций, полей и лабораторий Юго-Западного края» [14]. При відділенні землеробства створена комісія, яка 19 лютого

1897 р. затвердила обов'язкову для всіх установ спілки програму на 1898 р. У її розробці брали участь завідувачі різних установ: з обробітку чорного пару – Б. В. Виджиги; ведення фенологічних спостережень культурних рослин – В. Бондирев, (Смелянська дослід. ст.); колективні досліді з найбільш поширеними в Губернії сортами пшениці – Й. Орловський (Немерчанська ст.), досліді з поверхневим удобренням селітрою сходів ярих зернових; досліді про вплив розміру насіння буряку цукрового на врожай і якість насінника – Ф. Л. Любанський (Деребчинське дослідне поле); досліді з штучними добривами під овес – З. К. Янушевський (Плісково-Андрушівська дослід. ст.). Також затверджено єдину форму звіту, за В. Бондаревим [15]. Але всі ці заходи не сприяли об'єднанню дослідної роботи установ на практиці.

Помітними подіями стали сільськогосподарська та промислова виставка у Києві в 1897 р. з червня по жовтень, яка проводилася з дозволу міністра державних маєтностей під егідою КТСГ. Міністерство землеробства виділило субсидії КТСГ 1500 руб та на витрати з організації з'їздів сільських господарів в сумі 15000 руб [16]. Одночасно з виставкою скликалися з'їзди сільських господарів за різними напрямками (шовківництва, бджільництва, садівництва та городництва, вівчарства та свинарства, лісівництва, хмелярства, конярства та конозаводства, загальним с.-г. питанням, тваринництва, плодівництва). В «Земледелии» надруковано відомості про ці події та їхні програми [17], хроніку виставки та реклами розміром на цілу сторінку упродовж усього терміну проведення заходу. Також Губернський розпорядчий комітет постановив одногolosно увійти з представництвом до Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора з клопотанням виділити КТСГ кредиту 60 000 руб для забезпечення виставки, так як влаштування подібного заходу приносить істотну користь для сільського та промислового населення губернії, а також з урахуванням високого освітнього значення таких виставок [18]. Після успішного проведення 2 жовтня

відбулося закриття виставки. Вручалися численні нагороди та заохочення [19]. У табл. 1 наводимо перелік найважливіших із 17 відділів виставки.

Таблиця 1.

Нагороди Київської сільськогосподарської і промислової виставки (1897)

Найважливіші відділи виставки	Нагороди					
	Почесний відзив	Золота медаль	Велика срібна медаль	Мала срібна медаль	Бронзова медаль	Похвальний лист
Рільництва	4	18	13	11	6	-
Мінеральних удобрень	-	4	-	-	-	-
лісівництва	3	3	6	2	5	-
М'ясо-молочного рогатого скота	-	5	6	7	4	2
М'ясного і робочого скота	-	3	3	-	-	-
Конярство	-	6	9	11	15	19
Вівчарство	-	3	4	9	1	7
Свинарство	-	6	8	9	3	7
Птахівництво	-	-	2	7	4	-
Бджільництво	-	3	5	5	10	9

Наступна тема, яка обговорювалася в журналі у циклі статей і мала історичне значення – це необхідність заснування сільськогосподарського вищого навчального закладу в Києві [20]. В кінці цього циклу публікацій висловлюється думка про впевненість, що клопотання Київського міського управління, Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості та землеробів краю буде вирішено позитивно урядом.

2 лютого 1897 р. на засіданні загальних зборів за головуванням князя Н. В. Рєпніна обговорювалися питання про вибори представників Товариства в комісію по складанні плану організації та проекту статуту Політехнічного інституту в Києві. На засіданні Начальник краю зачитав повідомлення про заснування комітету зі складання плану організації інституту з пропозицією вибрати представників від КТСГ. Збори висловилися за встановлення при запланованому Політехнічному інституті сільськогосподарського відділення

наближеного до життя, з належними лабораторіями, достатньою кількістю землі для влаштування ферм, щоб у цьому відділенні велося теоретичне викладання поряд з практичним. У комітет було вибрано представників із членів зборів: С. Г. Мацнева, М. П. Шестакова, Б. І. Перро, И. В. Лещенка, В. И. Ляшкевича, графа В. С. Тишкевича, Б. С. Сторорипинського (деякі мали спеціальну сільськогосподарську освіту). Від товариства до складу комітету увійшли князь Н. В. Рєпнін, Б. І. Ханенко, Д. І. Піхно, Подгорський, Терський, С. М. Богданов [21]. Наділі журнал інформує, що заснування Інституту отримало реальне підґрунтя. Так 1 березня 1897 р. в Санкт-Петербурзі Начальник краю, граф А. П. Ігнат'єв представив Його Величності Государю Імператору записку про запровадження в Києві навчального закладу. Багаторічні прагнення різних персон, установ та організацій з цього приводу починаючи з 1880 р. нарешті здійснилися. Зібрано упродовж багатьох років фінансові пожертвування та субсидії. І нарешті справа отримала законодавче підтвердження, та схвалення Імператора на запровадження та забезпечення існування закладу на державні кошти [22].

Київський політехнічний інститут було засновано у 1898 році у складі 4-х відділень: механічного, сільськогосподарського, інженерного та хімічного. Першим ректором інституту став відомий учений і педагог В. Л. Кирпичов, а першим головою Державної екзаменаційної комісії у 1903 р. – Д. І. Менделєєв. Засновники КПІ втілили кращі традиції відомих європейських вищих технічних шкіл: Паризької “Еколь політехнік”, Аахенського, Віденського, Магдебурзького технічних університетів. В основі цієї системи вищої технічної освіти було поєднання глибокої природничо-наукової, фундаментальної підготовки з фізики, математики, хімії та інших дисциплін із загальноінженерною та отримання професійно-практичних навичок на виробництві і в наукових установах. Ці принципи КПІ несе протягом усієї історії [23].

КТСГ з 1901 р. започаткувало проведення у Києві сільськогосподарських курсів для широкого загалу, де викладалися основи

сільськогосподарської механіки. Проводив заняття екстраординарний професор КПШ К. Г. Шіндлер (1869–1940). Перші три роки заняття проводилися у приміщенні Київського політехнічного інституту. За сприяння Товариства вийшли друком розроблені професором програма та матеріали лекцій по курсах [24].

Київське та Подільське товариства сільського господарства упродовж 1901–1903 рр. організовували сільськогосподарські виставки у Вінниці та Бердичеві. Експертну комісію з сільськогосподарської механіки очолював К. Г. Шіндлер. На Бердичевській виставці 1902 р. представлялося 238 експонатів. З 247 нагород були почесні відгуки, медалі, похвальні листи, а по 4 розділу – землеробські машини – нагороджено 11 експонатів.

Товариством створювалися насінневі склади для сільського населення, які організовувалися за пропозицією та на субсидії Департаменту землеробства в сумі 300 рублів. Завдяки плідній роботі Комісії Товариства в 1901 р. діяло чотири таких склади в Київській губернії.

Знаменною подією стало святкування 25-річчя Товариства. До цієї урочистості за проектом С. М. Богданова та на кошти Товариства було засновано премію за кращий науковий твір на тему «Культура кормових растений в Юго-Западном крае». На черговому засіданні Товариства схвалено це нововведення й встановлено премію у розмірі 500 рублів [25].

Помітним явищем у забезпеченні сільського господарства стала укладена С. М. Богдановим енциклопедія сільського господарства [26], яку розповсюджували через журнал «Земледелие» поступово залежно від періодів створення енциклопедії. У ній можна знайти роз'яснення найважливіших проблем аграрної галузі минулого.

Висновки.

1. З вищевикладеного бачимо, що виникнення журналу «Земледелие» було життєво необхідним явищем. Цей періодичний орган став віддзеркаленням подій та фактів, достовірних даних про сільськогосподарське життя взагалі і в Південно-Західному краю зокрема.

2. Київське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості через свій друкований орган дієво впливало на життя регіону, поширюючи передові знання, розпорядження та рішення уряду, оперативно інформуючи населення про здобутки дослідних установ та окремих осіб тощо.

3. Для сучасності, зокрема для істориків науки часопис «Земледелие» має непересічне значення, адже це багатогранна широкомасштабна, колоритна палітра становлення та розвитку перших науково-дослідних інституцій, освітніх закладів, діяльності видатних постатей та багато-багато іншої безцінної інформації для неупередженої реконструкції образу галузевої науки.

Список використаної літератури

1. *Центральний державний історичний архів України, ф. 442, оп. 52, од. зб. 111. Устав Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. 22 июня 1874 года, арк. 2–5.*

2. *Труды Киевского Общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – К. : Тип. Милевского, 1882. – Т. 1, № 1. – С. 3–4.*

3. *Там само. – С. 1–2.*

4. *Земледелие // Энциклопедический словарь / изд. Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (С.-Петербург). – СПб. : Типо-литогр. И. А. Ефрона, 1894. – Т. 12 : Жилы–Земпах. – С. 416.*

5. *Земледелие / Киевское о-во сел. хоз-ва и с.-х. пром.-сти. – К., 1884. – Т. 2. – 298+34 с.*

6. *Деятельность Киевского общества сельского хозяйства : отчет о деятельности Киевского общества сельского хозяйства за 1887 год // Земледелие. – 1888. – № 42. – С. 601–602.]*

7. *Несколько замечаний относительно программы «Земледелия» // Земледелие. – 1888. – № 18. – С. 282–283.*

8. *От редакции // Земледелие. – 1888. – № 4. – С. 46.*

9. *О журнале «Земледелие» // Земледелие. – 1893. – № 1. – С. 2–5.*

10. *Клеппер А. Сельскохозяйственные опытные станции и поля / А. Клеппер // Земледелие. – 1897. – № 11. – С. 221–223; № 13. – С. 263–265; № 14. – с. 286–287; № 15. – С. 304–305*

11. *Богданов С. М. Об организации опытных полей в Юго-Западном крае / С. М. Богданов // Земледелие. – 1887. – № 2. – С. 25–27.*

12. Сельскохозяйственная опытная станция графа Венедикта Тышевича // Земледелие. – 1894. – № 39. – С. 623.
13. Янушевський З. К. Опытные станции, поля и лаборатории Юго-Западного края и проект объединения их деятельности / З. К. Янушевский // Земледелие. – 1897. – № 13. – С. 216–263; № 14. – С. 284–286.
14. Протокол заседания Отделения Земледелия от 21 февраля 1897 г. // Земледелие. – 1897. – № 11. – С. 226–228.
15. К статье д-ра Янушевского // Земледелие. – 1897. – № 15. – С. 306–307.
16. Хроніка // Земледелие. – 1897. – № 8. – С. 161.]
17. Съезды сельских хозяев в г. Киеве в настоящем году // Земледелие. – 1897. – № 2. – С. 23–26.
18. 18 Хроника с.-х. и промышленной выставки 1897 г. в г. Киеве // Земледелие. – 1897. – № 9. – С. 180.]
19. 19 Закрытие Киевской выставки // Земледелие. – 1897. – № 40. – С. 753.
20. Л-ко И. О необходимости учреждения в Киеве высшего сельскохозяйственного учебного заведения в связи с общим вопросом о сельскохозяйственном образовании в России / И. Л-ко // Земледелие. – 1897. – № 5. – С. 79–81; № 6. – С. 101–102; № 7. – С. 126–128; № 8. – С. 149–151.
21. Деятельность сельскохозяйственных обществ. Киевское общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности // Земледелие. – 1897. – № 7. – С. 134.
22. О политехническом Институте в Киеве // Земледелие. – 1897. – № 13. – С. 259–260.
23. Згуровський М. З. Лідер технічної освіти України [Електронний ресурс] / М. З. Згуровський // НТУУ “Київський політехнічний інститут”. – Режим доступу : http://kpi.ua/kpi_about
24. Протокол заседания Совета от 6.09.1883 г.; Протокол заседания Общества от 11.02.1884 г. // Земледелие. – 1884. – № 10.
25. Осадчий Т. Киевское общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 25-летие с 1876 по 1901 год : (краткий очерк). – К. : Тип. П. Барского, 1901. – 64 с.
26. Богданов С. М. Иллюстрированный сельскохозяйственный словарь. Энциклопедия сельского хозяйства [А–Ж] / С. М. Богданов. – К. : Тип. П. Барского, 1891. – 318 с.; Богданов С. М. Иллюстрированный сельскохозяйственный словарь. Энциклопедия сельского хозяйства / С. М. Богданов. – К., 1895. – 1446 с.